

Ландшафти без майбутнього: впорядкування, раціональне використання й охорона

Григорій Денисик, Володимир Канський, Людмила Атаман

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Тривалий час географи і ландшафтознавці не звертали уваги на белігеративні ландшафти, адже вважали їх «ландшафтами без майбутнього». Однак, події початку XXI ст. доводять, що роль та значення белігеративних ландшафтів не зменшується, а суттєво зростає.

Белігеративні (від лат. *beligero* – вести війну) ландшафтні комплекси заслуговують на особливу увагу. Вони сформувались у процесі підготовки та ведення воєнних дій, проведення військових навчань, випробовування зброї тощо. Саме белігеративні ландшафти концентрують у собі історію найкритичніших моментів взаємовідносин між людьми, які знайшли відображення й у понівечених ландшафтах. Про це свідчать наявні різновікові белігеративні ландшафти, а також чисельні й своєрідні ландшафтні комплекси воєнного походження, наприклад: укріплені райони й окремі ділянки, обваловані городища, окремі оборонні вали й рови, сторожові кургани, окопи і вирви від вибухів, бліндажі й на десятки кілометрів прослідковуються укріплені лінії тощо. Такі воєнні структури є на всіх континентах і в межах будь-якої природної зони, в околицях міст і сіл, на полях, луках і в лісах. Різниця лише в їхній кількості та особливостях сформованої ландшафтної структури. Однак, напевно чи де-небудь на Землі ландшафтних комплексів воєнного походження є більше, ніж на Східноєвропейській рівнині, особливо в її південно-західній частині, де й розташована Україна: «вони тут стали невід’ємною, а в окремих випадках і характерною ознакою сучасних ландшафтів» (Семеряга, 2017. Сучасний стан...).

У межах території України белігеративні ландшафти продовжують активно формуватися й в наш час. Масштабна агресія росії проти України, спочатку в її прихованих гібридних формах, розпочалася 30 років тому після проголошення Україною незалежності. Воєнна фаза цієї агресії розпочалася у 2014 р. з окупації Автономної Республіки Крим та окремих територій Донецької і Луганської областей. Починаючи з 24 лютого 2022 р., Україна протистоїть масштабній військовій агресії Росії. В ході цього протистояння формуються нові белігеративні ландшафти.

Починаючи з 2014 року та особливо, з 24 лютого 2022 року на значній частині території України знову формуються белігеративні ландшафти. Станом на зараз розпочались їх ґрунтовні наукові дослідження. Згідно попереднього аналізу зроблено висновок, що за своєю структурою і різноманіттям вони подібні до белігеративних ландшафтів Другої світової війни, а у багатьох випадках й значно складніші, гірше понівечені, або попередні ландшафтні комплекси знищені повністю ([Маруняк та ін., 2022. Планування...](#)). Зараз суттєво зросла кількість і площі белігеративних ландшафтних комплексів, на які раніше звертали незначну увагу: окопів, траншей, вирв від вибухів снарядів і ракет, блокпостів для воєнних

потреб. Також активно почали використовувати підземні споруди, особливо при захисті міст, шахтні виробки. Таким чином формується двоярусна структура белігеративних ландшафтів України.

Комплексні дослідження минулих і сучасних белігеративних ландшафтів України необхідні для їх впорядкування, перебудови, раціонального використання й ([Маруняк та ін., 2022. Планування...](#); [Руденко та ін., 2022. Військова...](#)). Таким чином можливі різні напрями використання белігеративних ландшафтних комплексів після припинення воєнних дій. Серед них:

– **як об'єктів специфічних наукових досліджень** і не лише конструктивно-географічних та ландшафтознавчих, але й військових, інженерних, архітектурних, будівельних, екологічних, історичних та інших. Такі дослідження вже розпочалися. Поки що вони зосереджені на розробці методів пізнання белігеративних ландшафтів, частково їх структури та класифікації, просторового поширення і районування ([Маруняк та ін., 2022. Планування...](#)). У подальшому необхідно деталізувати дослідження белігеративних ландшафтів відповідно до їх різновидів.

Новими белігеративними ландшафтними комплексами, що активно розбудовувались і функціонували упродовж другої половини ХХ ст., а на початку ХХІ ст. занедбані, є для науковців:

- а) покинуті пускові установки балістичних ракет, як об'єкти вивчення трансформаційних змін прилеглих ландшафтів та наявності екологічних загроз;
- б) недіючі військові аеродроми – для аналізу рівня забруднення ґрунтового покриву нафтопродуктами, впливу інфраструктури та діяльності летовища на довколишні території, а також можливості подальшого використання території аеродромів;
- в) території покинутих військових полігонів як місця появи низки цінних рослин та їх угруповань – тобто як нові об'єкти природно-заповідного фонду окремих регіонів України (Давидчук, 2013. Ландшафтне обґрунтування...);
- г) території колишніх військових частин, складів, сховищ, які переобладнують під житлові, промислові, гаражні та інші структури – приклад перепрофілювання військових об'єктів і переходу белігеративних ландшафтних комплексів в іншу категорію антропогенних ландшафтів, зокрема промислових, селитебних, рекреаційно-туристичних тощо.

З початку повномасштабної агресії росії проти України суттєво зростає значення пізнання белігеративних ландшафтів як специфічних територій для післявоєнної відбудови на їх основі селитебних, промислових, сільсько- і лісгосподарських, рекреаційних та інших антропогенних ландшафтів;

– **як військових туристичних об'єктів**. Тривалий час, й, особливо, упродовж другої половини ХХ ст. в Україні надавали перевагу воєнно-історичному туризму, що передбачав відвідування історичних місць та музеїв з метою ознайомлення з місцями боїв, зразками бойової техніки часів війни, меморіалами та пам'ятними знаками. Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в Україні активно почали розвивати форт-туризм. Зараз це один з найбільш популярних і доступних напрямів воєнного

туризму, пов'язаний з відвідуванням різноманітних фортифікаційних споруд. У цьому аспекті зразком є Тернопільська область, де започатковано й активно розвивається рекреаційно-туристична дестинація «Замки Тернопільщини». На Вінниччині до відомих бєлігеративних об'єктів військово-туристичної спрямованості належить колишня ставка А. Гітлера «Вервольф». У Європі військовий туризм настільки поширений, що тут функціонує 14 асоціацій військового туризму, зокрема – Всесвітня асоціація військового туризму, центр якої у Франції (Денисик, Антонюк, 2017. Бєлігеративні...). В Україні активно розвивають цей напрям на Закарпатті. Найпопулярнішою серед об'єктів військового туризму тут є лінія Арпада. Це багатокілометрова фортифікаційна споруда, яка мала 99 опорних пунктів, 759 ДВТ, 394 ДЗВТ, 439 відкритих вогневих рубежів, 400 км траншей і стрілецьких окопів, 135 км протитанкових перепон. Лінію Арпада розбудовували у 1943-1944 роках для оборони від наступаючої Червоної Армії;

– **як заповідних об'єктів.** Частина бєлігеративних ландшафтів вже перебувають під охороною. Найчастіше це стародавні городища, вали і кургани. Однак, охороняються вони, здебільшого, як археологічні об'єкти або пам'ятки історичного та воєнно-фортифікаційного значення. Детальні дослідження бєлігеративних ландшафтів дали можливість зробити висновок, що більшість з них мають комплексне значення для науки. Бєлігеративні ландшафтні комплекси не лише концентрують в собі історію певних періодів розвитку суспільства, але й відображають особливості формування природних умов конкретних регіонів ([Денисик та ін., 2023. Бєлігеративні...](#)).

– **як об'єктів розвитку місцевого краєзнавства.** Навіть при негласній забороні відвідування окремих бєлігеративних об'єктів (ДВТ, ДЗВТ, бліндажів, окремих ділянок оборонних ліній тощо), місцеве населення завжди проявляло до них підвищену зацікавленість. Відвідування, збір різноманітних артефактів, а інколи й знахідки цікавих документів у тих чи інших бєлігеративних комплексах, призводили до поступового накопичення «бєлігеративних» матеріалів, їх наукового аналізу та відкриття окремих відділів у краєзнавчих музеях або музеїв військово-патріотичного спрямування, створення молодіжних організацій та загонів, що самостійно досліджують бєлігеративні ландшафти своєї місцевості, району або області ([Денисик та ін., 2023. Бєлігеративні...](#));

– **як об'єктів патріотичного виховання.** Україна перебуває на шляху національного відродження, побудови нового громадянського суспільства, пошуку свого власного місця в світовому співтоваристві. Серед інших таку можливість у навчально-виховній роботі з молоддю дає використання бєлігеративних ландшафтів ([Руденко та ін., 2022. Військова...](#)). На початку ХХІ ст. Україна є своєрідним музеєм історії фортифікації з унікальним різноманіттям цих історичних пам'яток. У жодній країні світу не зібрана така значна кількість різнорідних за формою та будовою укріплень, за якими можливо прослідкувати розвиток фортифікації від зародження до сучасності.

Рациональне використання й охорону бєлігеративних ландшафтів України необхідно здійснювати обґрунтовано і комплексно. При цьому будь-який бєлігеративний ландшафтний комплекс, особливо, що потребує охорони, доцільно розглядати і розбудовувати як своєрідний геосайт. Бєлігеративні

геосайти це окремі оригінальні або унікальні антропогенні утворення воєнного походження з належними до них територіями визначеної цінності. Без цих територій белігеративний геосайт не може функціонувати і бути визнаним як такий. На початку XXI ст. у межах України претендентами на белігеративні геосайти є окремі оборонні споруди (фортеці, замки, городища, виокремлені вали) й визнані кургани з територіями навколо них.

Висновки

Отже, на початку XXI ст. стан белігеративних ландшафтів рівнинної частини України дуже різний. Більшість з минулих знаходяться в занедбаному стані. На Середньому Придніпров'ї із 188 наявних, уже 22 белігеративних ландшафтних комплекси утрачені (Семеряга, 2014. Класифікація та використання у туризмі белігеративних ландшафтів Дніпропетровської області. Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія). Для збереження й охорони белігеративних ландшафтів доцільно й необхідно працювати у двох напрямках: включення їх у єдину систему культурної спадщини України та визнання белігеративних ландшафтів визначимими об'єктами у національній екомережі. У майбутньому є доцільним використання белігеративних ландшафтних комплексів: як об'єктів подальших наукових досліджень, для формування заповідних територій, об'єктів розвитку туризму, зокрема військового, місцевого краєзнавства та патріотичного виховання тощо. Для кращого використання белігеративних ландшафтних комплексів, їх необхідно формувати як геосайти – белігеративний об'єкт з належною йому територією.